

Nahçewan hanlygy

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar
написано kitapcy | 23 января, 2025
Nahçewan hanlygy НАХÇИVAN HANLIĞI

On sekizinci yüzyılın ortalarında kurulmuş olan bağımsız Azerbaycan hanlıklarından biri de Nahçıvan bölgesindeki Nahçıvan Hanlığı'dır.

Türkiye ile sınır olan bu hanlık Azerbaycan'ın Türkiye ile ilişkilerinde de kendine has bir yeri bulunmaktadır. Azerbaycan tarihinde derin iz bırakmış olan bu hanlığın tarihi üzerine, maalesef bugüne kadar yeterince incelemede bulunulmamıştır.

Nahçıvan hanlığının tarihi hakkındaki bilgilere, bu hanlığın Rusya'ya ilhak edilmesiyle ilgili bir iki bilgi dışında XVIII-XIX. asırlarda ve XX. asırdan önce yaşamış ve Rus asıllı Kafkas bilimcilerin yazdıkları eserlerde rastlanmaktadır. Bu konuda K. N. Nikitin'in "Nahçıvan Şehri ve Nahçıvan Kazası"[1] makalesini örnek verebiliriz. Yazar, Nahçıvan sınırlarından bahsederken, arazisi Nahçıvan hanlığının sınırları ile aynıdır der.[2] K. N. Nikitin'in eserinde hanlıklar devrine ait sosyal ve iktisadi konularda ilginç bilgilere rastlanır.

Son zamanlarda Nahçıvan tarihi ve XVIII. asırlardaki dönemiyle ilgili bazı incelemeler yayımlanmıştır. Buna, Sahibe Budagova'nın "Nahçıvan Diyarının Tarihi Coğrafyası (XVIII. asrın II. yarısı-XIX. asrın yarısı" adlı eserde,[3] Nahçıvan bölgesinin arazi değışmesine tesir eden siyasi olaylar açıklanır; Nahçıvan hanlığının kuruluşu hakkında bilgiler verilir.

F.M.Aliyev ve M.M.Aliyev'in birlikte kaleme aldıkları "Nahçıvan Hanlığı", Bakı 1996, adlı kitabında ilk kez hanlığın sosyal ve siyasi tarihi hakkında ayrıntılı bilgiler de verilmiştir. Bu kitap, tarihi, edebi eserler ve arşiv kayıtları esas alınarak yazılmıştır. F.M.Aliyev ve M.M.Aliyev'in bu eserini, Nahçıvan hanlığı tarihinin öğrenilmesinde önemli bir adım olarak belirtmeliyiz. Bununla

birlikte bazen birbiriyle çelişen bilgilerin ve zamanların verildiği, siyasi tarihe daha fazla yer verildiği halde iktisadi konulara daha az değinildiği görülmektedir. En önemlisi, Hanlığın demografik durumundan bahsedilmemesidir. Halbuki bugün Ermeni milliyetçilerinin Karabağ'la birlikte ezeli Azerbaycan toprağı olan Nahçıvan'ı da talep ettikleri göz önünde bulundurulduğunda, bu konulara bilhassa dikkat çekmenin gerekli olduğu kanaatindeyiz. T. T. Mustafazade'nin 1999'da yayımlanmış olan "Nahçıvan Vilayeti XVIII Yüzyıllıkde" adlı makalesinde[4] en çok hanlık zamanına, özellikle de Nahçıvan hanlığının diğer hanlıklar ve komşu devletlerle münasebetleri üzerinde durulmuştur.

Okuyucuya takdim ettiğimiz bu yazıda, tarih ilminin Nahçıvan hanlığının tarihinin öğrenilmesinde elde ettiği muvaffakiyetlere dayanmakla beraber, tarihçilerimizin sathi olarak ele aldıkları ya da birbirleriyle çelişen bilgiler verdikleri konularda gerçekleri açığa çıkarmayı ve en önemlisi. Hanlık zamanında Nahçıvan diyarının demokratik manzarasını ortaya koyabilmek için ilk ve orijinal kaynaklara müracaat etmeyi kendimize vazife bildik.

Nahçıvan Hanlığının Safevi döneminde Çuhursed beylerbeyliğinin içinde mevcut olan Nahçıvan "ülkesi"nin bünyesinde bulunduğunu belirtmek gerekir. Nahçıvan ülkesi, Ustaclı tayfasının idarecileri tarafından yönetilirdi. 1722 yılında başkenti İsfahan şehrinin Afganların yönetimine geçmesi ve Safevi Devleti'nin olaya suskun ve ilgisiz kalması sebebiyle Osmanlı Devleti, Azerbaycan'ın birçok yerini o sırada Nahçıvan'ı da hâkimiyetine almıştı. Nahçıvan diyarının arazisinde "Nahçıvan Sancağını" oluşturmuşlardı. Nahçıvan Sancağı, Nahçıvan, Sair, Mevazi, Dereşahbuz, Mülki-Arslan, Mevaziyi- Hatun, Karabağ, Kışlaagat, Dereşam, Azatciran, Şorlut, Derenurkut, Sisyan ve Dedeleyiz nahiyeleri olmak üzere ondört bölüme ayrılmıştı.[5] Afşarlardan olan Nadir'in liderliğinde yeniden oluşan İran Devleti, Azerbaycan'ın diğer toprakları gibi Nahçıvan diyarını da 1735'te tekrar hakimiyeti altına almıştır. 1736'da Mugan kurultayında kendini şah "seçtirmiş" olan Nadir, Nahçıvan eyaletine aynı zamanda iki hakim tayin etti. Bunlardan biri,

hakim-i ülke-yi Nahçıvan, diğeri hakim-i tümen-i Nahçıvan olarak adlandırılmıştı. Hakim-i tümen-i Nahçıvan, Şah tarafından belirlenen, ekonomi ve inzibat işlerini yönetir, hakim-i ülke-yi Nahçıvan ise, Afşar boyunun hakimi ve eyaletten toplanan askeri birliğın reisi idi.[6] Nahçıvan tümeninin hakimi Mirze Rıza, yerli ahaliyi çok ezdiğinden ve kendisi için belirlenmiş meblağdan fazla vergi topladığından ona karşı ahaliye büyük kin oluşmuştu. Bunun için 1736'da Mugan kurultayından hemen sonra Nadir şah, onu vazifeden uzaklaştırıp Ağa Hasan'ı Nahçıvan'a hakim tayin etti.[7]

Fakat Ağa Hasan, ahaliye kötü muamele etmekteydi. 1747 yılının Haziran ayında Nadir Şah, Ayanların suikastı sonucu öldürülünce Azerbaycan'ın genelinde olduğu gibi Nahçıvan'da da İran hakimiyetine son verildi. Kengerli boyunun lideri Haydar Kulu Han, Ağa Hasan'ın hakimeyitine son verip kendini Nahçıvan'ın bağımsız hanı ilan ederek Nahçıvan şehrini, Hanlığın merkezi yaptı. Hanlık, idari yönden Elince, Hok, Dereleyez, Ordubat, Eylis, Deste, Calanbek ve Velez olarak bölgelere ayrıldı.[8] Bölgeler, Mirzabey unvanlı yöneticiler tarafından idare ediliyordu. Bölgelere dahil mahalleleri muhtarlar yönetirken, Hanlığın şehirlerinde polis görevini 'Darga' ve 'Asasbaşı' yürütüyordu.

Dargaların emrinde yüzbaşı ve onbaşılar bulunuyordu. Pazarları Dargalar denetliyordu. Maaş almayan Dargalar, görevlerinin karşılığında hergün bakkallardan 15 kuruş gümüş para almaktaydılar. Dargalar sadece denetlemiyor aynı zamanda şeriat kanunlarının hayata geçirilmesini de sağlamaya çalışıyorlardı. Ayrıca Asasbaşı unvanlı idareciler de, şehri ve pazarı geceleri korumakla görevliydi. Bunlar da Dargalar gibi maaş karşılığında hergün bakkallardan 15 kuruş alma hakkına sahiptiler.[9]

Hanın en yakın yardımcısı vezirler idi. Herhangi bir sebeple Hana gelenler görüşme konularıyla ilgili olarak önce Kethuda tarafından kabul edilirlerdi. Miraplar ise, hem şehir hem de köy suyundan yararlananlardan 5 batman tahıl ya da yarım batman pamuk alıyorlardı.[10]

Nahçıvan hanlığının geliri, ziraat ve haycvancılığa dayalıydı.

Devlet (hazine) toprakları önceki özelliğini kaybederek bir tür hanın özel mülkü statüsüne çevrildi. Bazı durumlarda bu topraklar, hanın rızası ile herhangi bir kimsenin hizmetine göre ‘tiyul’ adıyla kullanıma verilirdi. Topraktan tiyul olarak istifade eden şahsa ‘tiyuldar’ denilirdi. Tiyulun miras olarak geçebilmesi çin hanın onayı şarttı. Tiyuldar, elde edilen mahsülün belirli bir kısmını hazineye vermek zorundaydı. Nahçıvan hanlığında topraktan istifadeye göre verilen vergiye “behre”[11] denilirdi. Hanlığın toprakları başlıca, Han ailesine mahsus olan halise toprakları, şahsi mülkiyet olan mülk toprakları, dini müesseselerin emrinde olan vakıf toprakları, köy icmasına mahsus olan halk toprakları olarak adlandırılmaktaydı.

Dağ köylerinde yaşayan ahalinin esas meşguliyeti hayvancılık idi. Köylüler, raiyyetlere, rençberlere ve ilatlara ayrılırdı. Raiyyetler, kendilerine verilmiş olan toprağı ekmek ve elde ettikleri mahsülün onda birinden beşte birine kadar olan miktarını vergi olarak vermek durumundaydı. Ne toprağı ne de emek aleti olmayan rençberler, hanın ve beylerin topraklarında çalışır ve elde edilen mahsülün yaklaşık üçte bir hissesini alırlardı. Yaylak ve kışlak hayatını sürdürerek hayvancılık yapan göçerlere de ilat denilirdi.

Nahçıvan Hanlığına bağlı tüm bölgelerden ergenlik çağına girmiş kimselerden 20 kepik (kuruş)’i ana para olmak kaydıyla, yılda gümüş para olarak 1 manat her evden 20 manat ev parası (duman parası) vergi olarak alınırdı.[12] Hazine topraklarından toplanmış mahsülün her 10 hissesinden 3,5’u beye, kalanı ise toprağı işleyenlere kalırdı. Ağa topraklarından toplanmış mahsülün beşte biri hazinenin, kalan hissesi ise ağanın payına düşerdi.

Hayvancılıkla meşgul olanlar, hayvanlarını hana mahsus çayırliklarda otlattıkları için “çöpbaşı” yahut “çobanbeyi” adlı bir vergi öderlerdi. Köylüler ise “bağ parası, değirmen parası” gibi başka adlarla anılan vergileri öderlerdi. Sanatkârlardan “mancanak parası, toxucu parası”, ticaretle meşgul olanlardan “gümrük vergisi, kapan parası” gibi vergi ve rüsumlar alınırdı.

Hanlığın arazisinde “Nahçıvan ve Ordubad” olmak üzere iki şehir bulunmaktaydı. Nahçıvan şehri “Elhan, Şahab, Kurdlar ve Sarvanlar” olmak üzere dört mahalleden oluşmaktaydı. Şehirde dört pazar bulunmaktaydı. Nahçıvan şehri, hanlığın başlıca ticaret merkezi idi. Ordubad şehri, iki dağın arasında Ordubad çayının vadisinde yerleşmişti. Ordubad şehri, inzibati cihetten “Andbaras, Kurtistan, Mingis, Serşehir ve Üç Düdünce” adlı beş mahalleye ayrılmıştı. O devirde, Ordubad Nahçıvan’dan küçük olmakla birlikte bayındır bir şehirdi. Tabii ki bu, Nahçıvan şehrinin akınlara daha fazla maruz kalmasıyla da ilgilidir. Nahçıvan’ın nüfusu 5.000 civarındaydı.

Kengerli boyunun tayfaları Kısıllı, Sarbanlar, Ağabeyli, Karadolak, Alihanlı, Karahanbeyli ve Karabağlar köylerinde yaşıyorlardı.[13]

Nahçıvan Hanlığı, Zengezur dağlarından başlayarak Aras nehri vadisine kadar olan araziye ihtiva etmekteydi.

Nahçıvan Hanlığının askeri kuvvetinin az olması sebebiyle, Haydarkulu Han, daha güçlü hanlarla ittifak içinde olmaya gayret gösteriyordu. Haydarkulu Han, Karabağlı Penaheli Hanla müttefikti. Gürcü Çarlarıyla birlikte 1752 yılında Şekili Hacı Çelebi Han’a karşı olan saldırıya da birlikte katıldılar. Başarısızlıkla sonuçlanan bu saldırıdan döndükten sonra Haydarkulu Han, hanlığının iktisadını düzenlemekle meşgul oldu. Haydarkulu Hanın vefatından sonra (1763-64) Nahçıvan hanlığı, biraz zayıfladı. Tahta çıkan Hacı Han, Kengerli Kerim Han Zend’e bağlılığını beyan etmişti. Daha sonraları Kerim Han, Hacı Han’ı Şiraz’a davet ederek ufak bir bahaneyle esir aldı. 1770 yılında Kerim Han, Zend’in yardımıyla tahta çıkmıştı. Rahim Han da üç yıl sonra Velikulu Han Kengerli tarafından devrilmişti.[14]

XVIII. asrın 80’li yıllarından önce Erivanlı Hüseyinali Hanın, Karabağlı İbrahim Hanın ve Kartli- Kaheti Çarı II. İrakli’nin yardımı ile Kengerlilerden olan Abaskulu, Nahçıvan Hanı ilan edildi. Fakat, Abaskulu’nun amcasının oğlu Caferkulu’yu hakimiyete getirmek isteyen Hoylu Ahmed Han buna razı olmadığını ifade ederek, karşılığında Nazik ve Şükürlü köylerinin ona verilmesini talep etti. Abaskulu Han’dan ret

cevabı alan Ahmed Han, kendi askerleriyle Nahçıvana doğru hareket etti. Karşı koymak iktidarında olmayan Abbaskulu Han, Nahçıvan'ı terk ederek Sisyan'a gitti. Lakin Hüseyinkulu Han Hoylu, Ahmed Handan Nahçıvan Hanlığını terk etmesini istedi ve Ahmed Han Nahçıvan'dan uzaklaştı. Abbaskulu Han yeniden Nahçıvan'a döndü.[15]

Çok geçmeden Hoylu Ahmet Han, yeniden Nahçıvan Hanlığının iç işlerine müdahale etti. Kerim Han Zend'in vefatından sonra Caferkulu Hanı, Nahçıvan'da iktidara getirmek için Merkezi İran'da iktidarı ele geçirmiş olan Ali Murad Han'a yardım için müracaat etti, Ali Murad Han olumlu cevap verdi ve Gülşiralı Hanılı Askerle Nahçıvan'a yolladı. Gülşiralı Han'ın ve Hoylu Ahmed Han'ın kuvvetlerine karşı koyamayan Abbaskulu Han, Nahçıvan'ı terk edip Tiflis'e II. İrakli'nin yanına gitti. Caferkulu Han Nahçıvan tahtına sahip çıktı.[16]

Abbaskulu Han'ın bir çok taraftarı da Nahçıvan'ı terk ederek Gürcüstan'a gitti. II. İrakli, Abbaskulu Han'ın iktidarını yeniden kurmak adına Nahçıvan'da kendi iktidarını kurmaya karar verdi. Rusya da Gürcü Çarının kararını destekledi. G. A. Potyomkin, Burnaşev'e yazdığı mektupta, Abbaskulu'nun iktidara getirilmesine itiraz etmiyordu. Potyomkin, daha sonra "benim Kartli-Kaheti hazretlerinin karar verdiği olaylar konusunda mani olmak istemediğimi bilidirin" şeklinde yazmıştır.[17] II. İrakli, her ihtimale karşı Nahçıvan'a saldırı için Karabağlı İbrahim Halil Han'ı da çağırmaya karar verdi.[18]

Fakat, Türkiye II. İraklin'in Azerbaycan hanlıklarına karşı saldırısı konusuna ciddi mukavemet gösterdi. Osmanlı elçileri İbrahim Halil Hanla II. İrakli arasında birliği sarsmayı başardılar. Kür çayı sahilllerinde Azerbaycanlılardan oluşmuş ordu kurarak, Rus ordusunun saldırısına karşı tedbir almaya yöneldiler.[19]

Nahçıvan'ın iç bölgelerinde ve çevresinde savaşın kızıştığı sırada Şükürelî beyin oğlu Kara Bey, Nahçıvan'dan 20 verstlik (1.06 km.ye karşılık gelen Rus uzunluk birimi), mesafede olan Hacı Demir ve Cari kalelerini ele geçirdi. Kara Bey, bu konuda Abbaskulu Han'a haber gönderince Abbaskulu Han, Nahçıvan'a gelmek için acele etti.[20]

Abbaskulu Han'ın yakınlaştığını duyan Caferkulu Han, Nahçıvan'ı terk ederek Hoy'a gitti. Fakat, Caferkulu Han, kendi hakimiyetini yeniden kurmak için gayret göstermedi. Şükreli Bey fırsattan istifade edip Nahçıvan'da iktidarı ele geçirdi. Ancak, tahtta iki yıl kalabildi. Caferkulu Han yeniden Nahçıvan'da iktidara geçti.[21]

Abbaskulu Han da Nahçıvan'da yeniden iktidara dönmek fikrinden vazgeçmiyordu. Yardım için zaman zaman ya İbrahim Halil Han'a ya II. İrakli'ye ya da Rusya'nın Kafkasya'daki askeri yöneticilerine müracaat ediyordu. Azerbaycan Hanlıkları ile münasebetleri zamansız bozmak istemeyen II. İrakli, Nahçıvan Hanlığını Hoylu Ahmed Hanın vasıtasıyla Abaskulu Hanla Caferkulu Han arasında paylaştırmayı teklif etti.[22]

İbrahim Halil Han, Abaskulu Han'ı Nahçıvan'da iktidara getirmek için savaşa hazırlandığı sırada Hoylu Ahmed Han, ona Nahçıvan'da birlikte hareket etmeyi, hanlığı kendi aralarında paylaşmayı teklif etti.[23]

Karabağlı İbrahim Halil Han ile Ahmed Han arasında yapılan anlaşmaya göre "... Tebriz'i ele geçirmek ve elde edilen ganimeti paylaşmak, daha sonra Nahçıvan'ı almak ve Nahçıvan'da 1783'te İsfahanlı Almurad Bey tarafından yıkılmış ve İbrahim Halil Han'dan destek alan Abaskulu Han'ı iktidara getirmek" kararını aldılar.[24]

Yapılan anlaşma doğrultusunda İbrahim Halil Han, orduyla Nahçıvan'a doğru hareket etti. İbrahim Halil Han'ın güçlenmesini istemeyen Rusya'nın Gürcistan'daki görevlisi D. S. Burnaşev, Hoy ve Urmiya Hanlarına mektup yazarak onlardan İbrahim Halil Han'ın ilerleyişine mani olmayı talep etti.

Fakat, İbrahim Han'ın ordusu Nahçıvan Hanlığının topraklarına girdi ve Caferkulu Han, Şerur çayı kıyısındaki bir kalede saklandı.[25] 1785 yılı Mayıs ayının hemen öncesinde İbrahim Halil Han'ın ordusu Nahçıvan kalesini ele geçirip Abaskulu Han'ın Nahçıvan'da iktidarını yeniden kurdu.[26] Fakat, Caferkulu Han'ı durdurmak mümkün olmadı. Nahçıvan'ı terk eden Caferkulu Han, Hoylu Ahmed Han'ın yardımı ile birkaç kaleyi ele geçirmiş, Hacı Demir Kalesini kendisine ikametgâh seçmişti.[27]

İbrahim Halil Han, zaman kaybetmeden Tebriz'e doğru harekete geçmeye karar verdi. Ancak, Hoylu Ahmed Han, İbrahim Halil Han'la anlaşmayı bozarak Karabağ Hanı yolda iken Tebriz'i tutmuştu. Ahmet Han, İbrahim Halil Han'a "... Tebriz'de ele geçirdiği ganimetten hiçbir şey vermedi. Ahmed Han Tebriz'de yalnız iktidarın değiştiğini, akraba olması sebebiyle buna hakkının olduğunu da ifade etmiştir. Fakat, Nahçıvan Hanı Caferkulu Han'ı kendi himayesine alıp onun işlerine karışmaya hakkı yoktur. Çünkü ferman, Nahçıvan'a sahip olmak için İsfahan'ın hakimi tarafından, Caferkulu Han'a verilmiştir.[28] İbrahim Halil Han, Nahçıvan'ı terk ettikten bir müddet sonra Caferkulu Han'ın kardeşi (F. Aliyev bir yerde onu amcasının oğlu bir başka yerde ise kardeşinin oğlu olarak ifade eder (Bak. s. 61-62). Kelbeli Han, Abbaskulu Han'ı iktidardan uzaklaştırıp kendisini 1787 yılında Han ilan etti. Bunun üzerine İraklin, İbrahim Halil Han'ın Nahçıvan'ı aldığı haberini duyup Knez İvan Bagration'u, İbrahim Halil Han'ın Nahçıvan'da güçlenmesine izin vermemek için ordusuyla Nahçıvan'a göndermişti. Lakin Kelbeli Han artık Nahçıvan'ı ele geçirmişti ve Gürcü ordularını kaleye koymadılar.[29]

Knyez Bakration, Nahçıvan kalesini muhasaraya alıp İbrahim Halil Han'ın arkasından bir grup gönderdi. Aynı grup, Sisyan etrafında az sayıda Karabağ askeri birlikleriyle karşılaştı. Her iki taraf arasında olan savaşta, Karabağ orduları geri döndü. İbrahim Halil Han'la II. İrakli arasında ihtilaf olduğunu haber alan Caferkulu Han, Bagration'un yardımıyla Nahçıvan'da hakimiyeti geri almaya cüret etdi. Ama Bagration'un Nahçıvan'ı almak arzusu boşa çıktı ve Gürcü grupları, köyleri baskı altına alarak, oldukça fazla ganimetle geri döndü.[30]

Bunun sonucu olarak Kelbeli Han, Nahçıvan'da hakim oldu ve onun hakimiyet devri, 1787-1820 yılları arasında devam etmiştir. Kelbeli Han, Abbaskulu Han'ı sakinleştirmek için onu Nahçıvan'a davet etti ve büyük imtiyazlar verdi.[31]

Bu devirde Azerbaycan Hanlıkları için İran tehlikesi artmıştı. Kelbeli Han, Nahçıvan'ı İran zulmünden korumak için kendini "dost" gösteren Rusya'ya yakınlaşmaya çalıştı. Kelbeli Han'ın

hakimiyeti devrinde Nahçıvan Hanlığının ekonomik durumu iyi idi.

Azerbaycan'ın güneyindeki bir kısım hanlıkları kendisine bağlayan Ağa Mehemed Han, 1791 yılından itibaren Kuzey Azerbaycan'a hücum hazırlıklarına başladı. Bu şartlarda da Azerbaycan Hanlıkları, aralarındaki rekabeti devam ettirdi. 1792 yılında İbrahim Halil Han, Ümma Han'la ittifak yaparak Nahçıvan'a karşı harekete geçtiler. Onların ordularındaki asker sayısı 11.000'e ulaşıyordu. Kelbeli Han, Hoy ve İrevan Hanlarını yardıma çağırdı ve onların yardımıyla zafer kazandı. Savaşta çok sayıda Dağıstanlı 'Lezgi' savaşçılar da helak olduğundan Nahçıvan etrafındaki savaşın olduğu bölge "Lezgikıran" olarak adlandırılmıştır.[32]

Karabağ ve Avar askeri birlikleri Nahçıvan'ı terk eder etmez, Ağa Mehemed Han'ın elçileri, hanlığa gelerek itaatlerinin göstergesi olarak rehin verilmesini istediler. Ağa Mehemed'e mukavemet için yeteri kadar güçlü olmayan Kelbeli Han içten içe nefret besliyordu. Abbaskulu Han'ı, girov gibi Ağa Mehemed'in yanına gönderdi. Ağa Mehemed Han, Abbaskulu Han'ın Kelbeli Han'ın öz amcasının oğlu Abbaskulu Han'ı sevmediğini ve bunun için onu sadece uzaklaştırdığını bildirdi. Bu sebeple rehinleri kabul etse de içinde Kelbeli Han'a karşı bir kin oluşmuştu.

Bunun için Güzey Azerbaycan'a 1795 yılında yaptığı ilk seferinden sonra Ağa Mehemed Şah, Kelbeli Han'ın gözlerini çıkarttırıp Tahran'a gönderdi. "Nahçıvan eyaletinin statüsünün tespiti" bu sebeple yazılmıştır. Ağa Mehemed dağıtılmış Gürcistan'tan geri dönerken Kelbeli Han'ın silah gücüyle kendisine tabi olmayacağını tahmin ettiğinden hileye başvurdu. Saygıdeğer bir şahsiyet gibi onu yaşadığı şehre davet etti. Fakat, şehre gelir gelmez kör edilip Tahran'a gönderildi ve hapse atıldı. Bu hadiseden sonra Nahçıvan Hanlığı bağımsızlığını kaybetmiş oldu.[33]

Ancak, P.G.Butkov, Kelbeli Han'ın gözlerinin çıkartılmasının 1797 yılında Ağa Mehemed Şah'ın Kuzey Azerbaycan'a yaptığı ikinci seferin sonunda olduğunu yazar. Bu mesele ile ilgili olarak "Rus ordusunun gafletten geri çekilmesi ile ilgili 1797

yılıının yazında zulüm ve kötülüklerle mücadele eden Ağa Mehmed, ahaliye de zarar veriyordu. Onun maksadı, Şuşalı İbrahim Han'ı darmadağın etdikten sonra Gürcistan'a gitmekti. Şah Abbas'ın zamanında Şamahıllılar, Nahçıvanlılar, Talışlar, Gürcüler ve başkaları nasıl Mazanderan ve Astrabad'da iskan ettirilmişse, o da mevcut ahaliyi yurtlarından sürgün etmeyi istemekteydi. Nahçıvan ahalisini zorla İran'a göçürmek, köyleri yerle bir etmek için Nahçıvan'a gönderilmiş olan Serdar'a yetki verilmişti. Nahçıvan Hanı, bizzat Ağa Mehmed Han'a ahalinin yurtlarından sürgüne gönderilmemesi için rica etmeye karar verdi ancak Ağa Mehmed'in gazabına ilk uğrayan da kendisi oldu.[34]

Biz "Nahçıvan Hanlığı" kitabının yazarına katılarak P.G.Butkov'un fikrinin daha doğru olduğunu kabul ediyoruz. Çünkü, Kelbeli Han Rus ordusunun 1796 yılında Azerbaycan'da iken V. B. Zubov'la yazışmıştı, hatta o İran'a karşı yardım almak maksadıyla Rusya'nın hakimiyetini kabul etmeye hazır olduğunu bildirmişti.[35]

Kelbeli Han'ın 1796 yılında Rus Komutanlığı ile ilişkide bulunması Ağa Mehmed Han'ın zoruna gitmişti. Kelbeli Han, Tahran hapishanesinde fazla kalmadı. Bilindiği kadarıyla Ağa Mehmed Şah Kuzey Azerbaycan'a ikinci seferini tamamlamış ve Şuşa'da kendine bağlı ileri gelenlerin suikasti sonucu öldürülmüştür. Ağa Mehmed Şah'ın ölümünden sonra İran'da hakimiyeti eline almış olan kardeşinin oğlu Feteli Şah, Kelbeli Han'ı azad etti, yalnız onun Nahçıvan'da değil Erivan'da yaşamasına izin verdi. Çünkü, Ağa Muhamet Şah, Nahçıvan Hanlığının idaresini Abbaskulu Han'a vermişti.[36]

Kelbeli Han, 1802 yılında yeniden Nahçıvan Hanı oldu.

Kelbeli Han, Nahçıvanlılar arasında büyük nüfuza sahip olduğundan birçok saray sakini de Nahçıvan'dan onun yanına Erivan'a göçmeye başladı. Feteli Şah Kelbeli Han'ın büyük nüfuza sahip olduğunu dikkate alarak 1803 yılının başlarında onu yeniden Nahçıvan'a hakim olmasını sağladı.[37] 1804 yılında Rus-İran savaşı başladıktan sonra Feteli Şah hatta Mehmed Han'ı tahttan indirerek hanlığın idaresini de Kelbeli Han'a vermiştir.[38]

Rus-İran savaşında Rusların üstün olduğunu gören, istikbalde kendi hakimiyetini korumak ve gözlerinin çıkarılmasıyla ilgili gördüğü Kaçarlar sülalesinden intikam almaya karar veren Kelbeli Han, Rusya'ya meyletmeye ve Rus Komutanlığı ile münasebete başladı. Hatta 1826 yılında İran komutanı Ahmed Han, Erivan şehrine doğru hareket ettiği zaman ona hücum etti.[39]

Kelbeli Han'ın bu hareketine kızan Feteli Şah onun Tahran'a gelmesini emreder. Tabii ki, sonucun kötü olacağını hisseden Kelbeli Han, bu talebi yerine getirmekten imtina eder. Böyle olunca Şah, Kelbeli Han'ı zorla Tahran'a getirmeye karar verir ve 1000 kişilik bir orduyu Nahçıvan'a gönderir. Ama Kelbeli Han, şehir kapılarını kapatıp orduyu şehre sokmadı. Bunun üzerine Şah'ın veliahtı Abbas Mirze hiyle ile Kelbeli Han'ın akrabası Hüseyinkulu Han'a Kelbeli Han'ı misafir olarak Erivan'a çağırıp onu yakalamayı başardı.[40]

Bundan sonra Hüseyinkulu 300 atlı ve 200 piyade ile Nahçıvan'a geldi ve Kelbeli Han'ın rakibi Abbaskulu Han yeniden tahta çıkarıldı. Kelbeli Han'ın oğullarından Şıhali Han babasının İranlılar tarafından yakalandığını görüp Rusya'ya geçti ve Rus ordusuna intisap edip yarbay rütbesini aldı.[41] 1808 yılı Kasım ayının başlarında bir Rus ordusu, general Nebolsin'in komutanlığında Nahçıvan'a doğru, diğer bir grup ise Kafkaya'daki Rus ordularının başkomutanı orgeneral Kudoviç'in komutanlığında Erivan'a ilerledi. Kelbeli Han'ın oğlu Şıhali Bey, Rus ordularının önünde ilerliyordu. Nahçıvan yakınlarında Karababa adlı yerde gerçekleşen savaşlarda Abbas Mirze'nin komutanlığında İran ordusu mağlup oldu ve nizamsız bir şekilde geri çekildi. Nahçıvan ahalisi, Şıhali Bey'in Rus ordusunun önünde geldiğini görerek karşı koyamadı ve şehir Rusların eline geçti.[42] Ama Rus orduları, Erivan'daki İran birleşmelerinin mukavemetini kıramadılar ve çok geçmeden Nahçıvan'ı da terk edip geri çekildiler.[43]

Nahçıvan ahalisinin üzerinde büyük nüfuza sahip Şıhali Bey'in Rus askerlerinin içinde olması, İran hükümetini çok rahatsız ediyordu. Bundan dolayı o, hapiste olan Kelbeli Han'ı ölümle tehdit ederek oğlunun İran'a çağrılmasını istedi. Babasının

hayatını kurtarmak adına Şihali Bey, Rus ordusunu terk ederek İran'a geçti ve hemen hapsedildi.[44]

Rusların geri çekilmesinden yararlanan Abbas Mirza kuvvetlerini güçlendirdi. Nahçıvan, İran ordusunun asıl iskan bölgesi ve lojistik destek bölgesi olması sebebiyle Abbaskulu Han'ın inanmadığını da dikkate alan Abbas Mirza, babasından Kelbeli Han'ı serbest bırakmasını istedi. 1812 yılında Kelbeli Han yeniden Nahçıvan tahtına geçmiş oldu.[45]

Bilindiği gibi İran, Rusya ile girdiği savaşta mağlup olmuş ve 1813 yılı Ekim ayının 12'sinde Karabağ'ın Gülüstan köyünde anlaşma imzalanmıştı. Bu anlaşmaya göre İran, Doğu Gürcüstan, Dağıstan, Nahçıvan ve İrevan hanlıkları istisna olmak üzere Kuzey Azerbaycan hanlıkları üzerindeki haklarından Rusya lehine vazgeçeceklerdi.

Nahçıvan Hanlığı, İran Şah'ına bağımlı olmakla birlikte iç işlerinde bağımsızdı. Kelbeli Han, önceki gibi içten içe Şah'a karşı kin duymaktaydı. Bunu anlayan İran Şah'ı, Han'ın oğlunu esir olarak elinde bulunduruyordu.[46]

İran, Gülüstan antlaşmasını yapmaya mecburdu. Ama, Güney Kafkasya üzerinde olan emellerinden de vazgeçmiş değildi ve uygun bir ortamda Rusya ile savaşa hazırlık yapıyordu. İngiliz askeri eğitimcilerin yardımlarıyla İran ordusu yeniden kuruldu. Eski kalelerin güçlendirilmesi ve yenilerinin yapılmasına önem verilirdi. Özellikle de I. Rus-İran savaşı sonlarına doğru Nahçıvan'ın güney batısına 10 km'lik mesafede yapılmış olan Abbasabad kalesine ihtimam gösterilmiştir. Abbas Mirza adı verilmiş olan bu kale, Fransızların rehberliği ile Avrupa mimarisiyle inşa edilmiştir.[47] O. Evetski, "Abbasabad kalesi Fransız ve İngiliz subayları tarafından güçlendirilmiş beşgen bir kale idi" şeklinde yazar.[48] Rus seyyah, N. Nefedyev, bu kalenin teferruatlı tasvirini "... Abbasabad kalesi Nahçıvan'a giden yolun önünde durmaktadır. Ben bu kaleye gitmeyi borç bildim. Fransız mühendisinin bu eserine bakmak ve ihtiram etmek benim için borçtu. Bu kalenin inşaatı 30 yıl önce yapılmıştır. Derin hendekler suyla doldurulmuş, iki sıralı duvarlarda ateş açmak için yerler konulmuştur. Sığınacaklar ve diğer savunma yerleri daha da

güçlendirilmiştir. Bu tür savunma yerleri gösteriyor ki, bu kale, İran'ın arkadaşları tarafından yapılmıştır. Onlar kaleyi yaparken çok geniş düşünüp kale muhafızının Aras'ın üstündeki köprüyü görmesini ve tehlikesizce geri çekilmesini dikkate alan bir mimariyi uygulamışlardır"[49] şeklinde yapar.

1820 yılının başlarında, yaşlanmış olan Kelbeli Han, yönetimi oğlu Ehsan Han'a vererek Mekke'ye ziyarette gider. Ziyaretten dönerken Nahçıvan'a gelmeden vefat eder. Hanlık'ta hakimiyeti, Kelbeli hanın büyük oğlu Nezereli Han ele geçirir ve hemen Kelbeli Han'ın kardeşinin oğlu Kerim Han bu görevden onu alır. Fakat, daha iki yıl geçmeden 1822 yılında Hüseyin Mirza Nahçıvan Hanlığında hakimiyete nail olur. Bir yıl sonra 1823 yılında ise Kerim Han tekrar hakimiyeti ele alır.[50]

1825 yılı Aralık ayının 25'inde (1826 Ocak ayının 6'sı) Petersburg'da hükümete karşı deklarasyon isyanı olarak adlandırılan bir ayaklanma olmuştur. İran sarayı bunu Rus devletinin zayıflamasının alameti olarak görüp 1826 yılının Temmuz ayında yeniden Rusya ile savaşa başlar. Rus idaresi, Knyez Eristov'un komutasındaki askeri birliğe, Aras çayı üzerindeki köprüyü tutarak Abbas Mirza'nın asıl kuvvetlerle Nahçıvan ya da Abbasabad kalelerine yardıma gelmesine mani olmayı emretmişlerdi. Bu birlik, 1827 yılının 26 Haziranı'nda (Temmuz'un 8'nde) savaşmadan Nahçıvan'a dahil oldu. Bundan sonra Rus askerleri Abbasabad kalesine doğru hareket ettiler. Şah kalenin reisini tayin etmişti. Ehsan Han, Rus komutanlığı ile münasebetteydi. 1827 yılı Temmuz ayının 5'inde (17'si) Aras çayı sahilinde "Cavan bulağı" yakınlarında yapılan savaşlarda Ruslar, İran ordusunu ezmişlerdi. Bundan birkaç gün sonra muhkem Abbasabad Kalesi, Ruslara teslim edildi.[51]

Birinci Rus-İran savaşında olduğu gibi ikincisinde de Ruslar galip geldiler. 1828 yılı 10 (22) Şubatı'nda yapılan Türkmençay Antlaşması'yla Nahçıvan ve Erivan Hanlıkları Rus yönetimine geçti. Çarlık Rusyası, güney sınırlarını kuvvetlendirmek ve kendine sosyal bir destek sağlamak amacıyla 1828 yılı Mart 21'de (Nisan 1'de) hanlıkları lağvedip bunların sınırları içerisinde 'Ermeni Vilayeti' adıyla bir bölge teşkil etti. Ancak Ruslar, Ermenilerin bu durum karşısındaki

tavırları karşısında 1850 yılında 'Ermeni Vilayeti'ni de lağvederek yerine İrevan Eyaletini kurdu.

Maalesef, Nahçıvan Hanlığı dönemine ait hiçbir nüfus sayımı belgesi mevcut değildir, ancak, Osmanlı Devleti'nin 1728 yılında düzenlediği 'Nahçıvan Sancağı Defteri'ndeki kayıtları, -tabii göçleri ve nüfus mübadelelerini dikkate almazsak- Hanlık dönemi öncesinin etnik manzarası için esas alabiliriz. Hanlık, Rusya tarafından işgal edildikten hemen sonra, Rus askeri yetkilileri tarafından yapılmış nüfus sayımı bilgilerini de, Hanlığın son dönemlerindeki etnik yapı hakkında fikir edinebilmemiz açısından esas kabul edebiliriz. Şöyle ki, Osmanlı Devleti'nin düzenlediği Nahçıvan Sancağı Defteri'ne göre, Nahçıvan sancağının, Nahçıvan nahiyesine dahil olan köylerde vergi veren toplam 36 Müslüman ve 30 gayrimüslim yaşıyordu. Nahiyenin oluşumuna dahil olan Nahçıvan şehrinde ise 629 vergi veren Müslüman yaşıyordu.[52] Defterin yayımlanmış kısmında Nahçıvan şehrinde yaşayan gayrimüslimlerin sayısı gösterilmemiştir. Ancak, 'ispence vergisi'nin miktarına göre şehirdeki gayrimüslim nüfusun cüzi bir rakam teşkil etmesi bir fikir verebilir. Şehirden toplam 1726 akça gelir toplanıyordu. Bu ise şehirden toplanan vergilerin (192, 676 akça) yüzde birlik faizi bile teşkil etmemekteydi.[53] Defterde görüldüğü gibi sancaktan toplanan ispence vergisi adam başına 10-25 akçaya arasına tekabül ediyordu. Bu orandan yola çıkarsak aynı devirde Nahçıvan şehrinde 17 ile 69 arasında gayrimüslimin yaşadığını söylemek mümkündür. Demek ki, Nahçıvan'da vergi veren nüfus içinde toplam 47-99 arasında gayrimüslim yaşıyordu.

Elince'nin 27 köyünde 536 Müslüman, 20 yaşından yukarı 433 gayrimüslim kişi yaşıyordu. Kaldı ki, bu 433 gayrimüslimin tamamı Ermeni değildi, 89'u Katolik Çingene idi.[54] Diğer Mevazi nahiyesinin 15 köyünde vergi veren, 171 Müslüman, toplam 21 gayrimüslim; Dere Şahbuz nahiyesinin 21 köyünde 36 Müslüman, 104 gayrimüslim, Mülkü-Aslan nahiyesinin 8 köyünde 148 Müslüman, 276 gayrimüslim kayd edilmiştir.[55]

Mevzayi-Hatun nahiyesinin 9 köyünde 6 Müslüman, 33 gayrimüslim; Karabağ nahiyesinin 10 köyünde 165 Müslüman, 72

gayrimüslim; Kişlağat nahiyesinin 18 köyünde 695 Müslüman, 1503 gayrimüslim; Dereşam nahiyesinin 4 köyünde 258 gayrimüslim; Azadcıran nahiyesinin 34 köyünde ve Ordubad kasabasında 1057 Müslüman, 1854 gayrimüslim; Şerlut nahiyesinin beş köyünde 85 Müslüman, 30 gayrimüslim; Derenurkut nahiyesinin 5 köyünde 55 gayrimüslim; Sisyan nahiyesinin 118 köyünde 51 Müslüman, 28 gayrimüslim ve nihayet Dereleyez nahiyesinin 122 köyünde 259 Müslüman, 219 gayrimüslim kaydedilmiştir.[56]

Görüldüğü gibi Nahçıvan sancağının 14 nahiyesinin 8'inde vergi verenlerin çoğunluğunu Müslümanlar, 6'sında ise başkaları teşkil ediyor. Kayıtlardan anlaşıldığı üzere 2 küçük nahiye'nin Dereşam (4 köy) ve Şerlut (5 köy) ahalisi yalnız Hristiyanlardan ibaret idi. Genel toplam itibarıyla sancağa kayıt olan 7902 vergi verenden 3976'sı Müslüman, 3926'sını ise Müslüman olmayanlar oluşturunuyordu. Seyidler, Müslümanların ileri gelenleri, elatların çoğu vergi vermekten azat idiler ve isimlerinin de deftere kayıtlı olmadığını dikkate almalıyız. Nahçıvan sancağı ahalisinin ve aynı zamanda Nahçıvan Hanlığı kurulduğu zamanda ahalinin çoğunluğunu Müslümanlar, diğer bir deyişle Azeri Türkleri teşkil etmiştir. Bu etnik çoğunluk Hanlığın yaşadığı devirlerde devam etmiştir. 1827-1828 yıllarda Nahçıvan Hanlığında toplam 4600 aile bulunduğunu ve bunların 4170'ini Azeri Türklerin oluşturduğunu V. Grigoryev de kaydetmektedir.[57]

Bu rakamlar da, Ermenilerin daima savundukları 'Nahçıvan bölgesinde yaşayan ve Hanlıkları oluşturan nüfusun çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu' iddiasının tarihi kaynaklar ve resmi anlaşıma ile kayıtlar ışığında yanlış olduğunu göstermektedir. Resmi kayıt, anlaşıma ve belgeler, bu bölgedeki etnik nüfusun ekseriyetini Azeri Türklerinin oluşturduğunu açıkça göstermektedir.

A. Nuru ALEKPEROĞLU – A. Faride ALİYOLDAŞKIZI,
Nahçıvan Devlet Üniversitesi Tarih Kürsüsü / Azerbaycan

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 7 Sayfa: 94-100.

■ Dipnotlar:

- [1] Nikitin K. N., "Gorod Nahcivan i Nahcivanskiy uezd, Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i Plemenii, Tiflis 1882 (Nahçıvan şəhri və Nahçıvan kazası).
- [2] A.g.e., 187. s.
- [3] Budakova S., Nahçıvan Diyarının Tarihi Coğrafiyası., Bakı 1995.
- [4] Mustafazade T. T. "Nahçıvan vilayeti XVIII yüzııllıkda". Nahçıvan Muhtar Respublikasıv / Makaleler Toplusı Bakı, 1999 s. 38-61.
- [5] Nahçıvan Sancağının Mufessel Defteri., Giriş ve tercümenin müellifleri. Ziya Bunyadov ve tarih elmleri namizedi, Husameddin Memmedov, Bakı 1997, sah. 25-36.
- [6] Aliyev Fuad, Aliyev Mirabdulla, Nahçıvan Hanlığı, Bakı 1996 s. 18.
- [7] A.g.e., 18. s.
- [8] A.g.e., 23. s.
- [9] Ekiazarov S., İsledovanie po İstorii Uçrejdenii Zakafkaziya, tom 1, Kazan-1889.
- [10] Aliyev Fuad, Aliyev Mirabdulla. a.g.e., 24-25. s.
- [11] A.g.e., 25-26. s.
- [12] A.g.e., 29-30. s.
- [13] A.g.e., 48. s.
- [14] A.g.e., 49. s.
- [15] A.g.e., 50. s.
- [16] A.g.e., 50-51. s.
- [17] Rosiyskiy Gosudarstvenniy Voenno-İstoriceskiy arşiv, RGVİA, Fond 52, liste 1, dosya 331, 80.
- [18] Aliyev F., Aliyev M., a.g.e., 55. s.
- [19] RGVİA, f. 52. l. I/194. d 331. IV his. l. 20.
- [20] A.g.e., 15. s.
- [21] Aliyev F., Aliyev M. a.g.e., 55. s.
- [22] A.g.e., 57. s.
- [23] A.g.e., 57-58. s.
- [24] Butkov P. G., Materialı Dlya Nnovoy İstorii Kafkaza, s 1722 po 1803 god, cast II, Sankt- Peterburg-1869, s. 176.

- [25] RGVIA f. 52. l I d 366 ç. III l. 20.
- [26] RGVIA f. 52. l I d 366 ç. III l. 323.
- [27] Aliyev F., Aliyev M. a.g.e., 60. s.
- [28] A.g.e.
- [29] RGVIA f. 52. op. I/194. d 366 ç. III l. 324.
- [30] Aliyev F., Aliyev M. a.g.e., 61. s.
- [31] A.g.e., 61. s.
- [32] A.g.e., 63. s.
- [33] Staticheskoe Opisanie Nahchivanskoï Provincii, Spb. 1833, s 49. Aliyev F. Aliyev M., a.g.e., 57-58. s.
- [34] Butkov P. G. Materiali Dlya Novoy İstorii Kafkaza, s 1722 po 1803 gg. Cast pervaya. Sankt-Peterburk 1863, 427-428. s.
- [35] Aliyev F., Aliyev M. a.g.e., 66. s.
- [36] A.g.e., 66-67. s.
- [37] A.g.e., 67-68. s.
- [38] A.g.e., 73. s.
- [39] RGVIA, f. VUA, d 4259/1806/, l. 126.
- [40] AKAK (Aktı Kafkazskoy arheologaficeskoy Komissii) c. III, Tiflis-1869, sened, 599. s.
- [41] Aliyev F., Aliyev a.g.e., 79. s.
- [42] RGVIA f. VUA, 4258 sened 4. hisse/1808/, l. 29.
- [43] Aliyev F., Aliyev M. a.g.e., s. 85.
- [44] A.g.e., 84. s.
- [45] A.g.e., 87. s.
- [46] A.g.e., 91. s.
- [47] Zubov P., Kartina Poslednei Voin i Rossii s Persiey., SPB., 1837, 131. s.
- [48] Aliyev F. Aliyev M. a.g.e., 93-94. s.
- [49] A.g.e., 94. s.
- [50] A.g.e., 94-99. s.
- [51] A.g.e., 96-99. s.
- [52] A.g.e., 96-99. s.
- [53] A.g.e., 25, 49. s.
- [54] A.g.e., 60-90. s.
- [55] A.g.e., 60-125. s.
- [56] A.g.e., 126-333. s.
- [57] Grigorev V,. Staticheskoe Opisanie Nahchivanskoï Provincii.,

Sankt-Peterburk 1833, 29. S. Taryhy makalalar